

مسئولیت متن و شکل بدوش نویسنده مضمون میباشد، عقیده نویسنده لزوماً نظر افغان جرمن آنلاين نمی باشد

۲۰۲۵/۰۴/۰۸

نویسنده: عبدالله البرت قدسی زاده
ترجمه و تحشیه: فضل الرحمن فاضل

کتاب شناسی توصیفی سید جمال الدین افغانی (بخش نخست)

یادداشت مترجم: تقریباً دو دهه قبل که مشغول نگاشتن کتاب «بیدارگر عصر؛ سید جمال الدین الحسینی افغانی» بودم، ضمن مطالعه دهها کتاب و مقاله، رساله مهمی را تحت عنوان Sayyid Jamâl Al-Dîn Al-Afghani ; An Annotated Bibliography به دست آوردم که مطالعه آن در یافتن برخی منابع و سرچشمه های مشهور و ناشناخته، برایم زیاد سودمند واقع شد و به برکت آن توانستم مآخذ زیادی را که قبلاً با آنها آشنا نبودم، گردآوری کنم. رساله یاد شده توسط یکی از سید جمال الدین شناسان مشهور دکتر عبدالله البرت قدسی زاده (از مسیحیان ایرانی) در حدود 55 سال قبل از امروز تالیف شده و از طرف بنگاه انتشارات مشهور «بریل» که در شهر «لیدن» هالند موقعیت دارد، در سال 1970 م (Leiden, E. J. Brill, 1970) به چاپ رسیده است.

این کتاب با اهمیتی که داشت من آنرا تقریباً 15 سال قبل به فارسی ترجمه نمودم و دوست عزیزم مرحوم حبیب حکیمی مقدمه جامع آن را نیز ترجمه کرد. از آن جایی که می دانستم این کتاب نیم سده قبل نگاشته شده و آثار و کتاب هایی که در این نیم سده اخیر در مورد سید جمال الدین افغانی به رشته تحریر آمده، برخی از آنها از اهمیت زیادی برخوردار اند؛ به ویژه آثاری که به مناسبت هشتادمین سالگرد وفات سید جمال الدین افغانی در سال 1977 م 1355 هجری خورشیدی از طرف وزارت اطلاعات و کلتور افغانستان از چاپ برآمد و آثاری نیز در این نیم سده اخیر در جهان عرب و کشورهای همسایه به چاپ رسید، بایست آنان را به حیث «تکمله» بر این اثر می افزودم. برای رسیدن به این مأمول دهها کتاب و صدها مقاله را که به زبان های فارسی، پشتو، عربی و اردو نگاشته شده بود، در این مدت دو دهه گردآوری نموده بودم یا دوستان کتاب دوست برایم هدیه فرستادند، آرزو داشتم تا معرفی و شرح همه را ضمیمه این رساله کنم. اما امروز که در آوارگی مغرب زمین از کتابخانه و آثار گردآوری شده خویش دورم، خواستم این ترجمه را از میان آرشیف الکترونیکی و دیجیتالی

Photos Fixer Pro

نہشتہا و ترجمہ‌های پراکنده خویش بیرون کنم و با مرور مجدد بر آن، پینوشته‌های و توضیحاتی را بیفزایم، آرزومندم برای خوانندگان سودمند باشد.

از خوانندگان گرامی که آثار ونہشتہ‌هایی راجع به سید افغانی در اختیار دارند، آرزومندم تا معرفی مختصر آن آثار را برایم بفرستند تا خدا بخواهد در «تکمله» این اثر و به گونه کتاب مستقلی به چاپ برسد و علاقه‌مندان از آن بهره بیشتر برند. دوستانی که به معرفی آثاری در مورد سید جمال‌الدین می‌پردازند، لطفاً نام نویسنده یا مترجم، عنوان کتاب، رساله یا مقاله، سال چاپ، ناشر و محل چاپ و تعداد صفحات کتاب یا رساله را نیز درج فرمایند و از آن جایی که امروز تلفون‌های هوشمند، کار عکاسی را آسان ساخته است، اگر لطف کنند فوتوپی نیز از روی جلد اثر یا منبع دست داشته خویش اخذ نموده و به ایمیل آدرس مترجم بفرستند و امتنان بخشند. از همه دوستان عزیز قبلاً سپاس گزارم.

ایمیل آدرس: amb.afghanistan@yahoo.com

ف. فاضل

۱. کتابشناسی

یادداشت: همه منابع در کتاب‌شناسی‌های آتی الذکر، به صورت جداگانه در این اثر، فهرست شده اند.

- 1- افشار، ایرج (به کوشش) **فهرست مقالات فارسی**، جلد اول 1910-1958، تهران، چاپخانه دانشگاه تهران 1961م
فهرست 39 مقاله (شماره‌های 3428-3464) به زبان فارسی که یا توسط سید جمال‌الدین افغانی و یا در باره سید جمال‌الدین نگاشته شده و در ایران و افغانستان به چاپ رسیده است.
- 2- بیدار، عابد رضا [عابد رضا بیدار]
جمال‌الدین افغانی: بابلیوگرافی سرچشمه‌های مقالات،
International studies (مطالعات بین‌المللی)، جلد سوم، شماره نخست (جولای 1961م)
صص 99-108.
- بخشی از کتابشناسی راجع به سرچشمه‌ها به زبان اردو. در این‌گزینه‌ش شماری از مقالات «العروة الوثقی» نیز درج شده است.
- 3- داغر، یوسف اسعد
مصادر الدراسة الأدبية (سرچشمه‌های بررسی/نقد ادبی) جلد دوم: **الفکر العربی الحدیث فی سیر اعلامه الراحلون (1800-1955)** بخش نخست بیروت «جمعیة أهل القلم فی لبنان» 1956م
فهرست شماری از مقالات غیر معروف به زبان عربی.
{قابل یادآوری می‌داند} نقل‌قول‌ها {در این مجموعه} اغلب نادرست و غیر دقیق اند، اما قبل از فهرست شدن مجدد در این اثر، تا جایی که ممکن بود، تصحیح شده‌اند.
- 3 الف - Hopkins, J.F.P
Arabic Periodical literature، 1961 م کمبریج، انگلستان. چاپ شده توسط W. Heffer
و پسران 1966م
- لیست تشریحی مقالاتی که در 23 ژورنال عربی زبان، در طول سال 1961م به چاپ رسیده است.
- 4- کحاله، عمر رضا

معجم المؤلفين : تراجم مصنفی الكتب العربية، دمشق، المكتبة العربية 1957م
جلد سوم، صفحات 154-156.

{این کتاب} شامل فهرست آن مقالاتی است که مروزی {بر فعالیت‌های} سید افغانی می‌باشد. در این مجموعه اشتباهاتی نیز مانند کار قبلی وجود دارد که {هنگام اشارت به آن در این اثر} تصحیح شده است.

5- قدسی زاده، ع. البرت [عبدالله قدسی زاده]

جمال الدین الأفغانی، فهرست مقالات انتخابی، مطالعات خاورمیانه، جلد دوم، شماره اول (اکتوبر 1965م) صفحات 66 - 72 فهرست تشریحی 68 مقاله‌ای که تا کنون کمتر شناخته شده است.

6- مُشار، خان بابا

مؤلفین کتب چاپی: فارسی و عربی {از آغاز چاپ تا کنون}، تهران 1340 هـ ش، جلد دوم، صفحات 375-379

فهرست بخشی از نبشته‌های سید جمال‌الدین افغانی.

7- نشابه، هشام

اسلام و نشنلیزم در جهان عرب

Islam and Nationalism in the Arab World

کتابشناسی‌گزینشی و توصیفی

رساله چاپ نشده پایان‌نامه ماستری در انیستیتوت مطالعات اسلامی دانشگاه McGill مونترال 1955م، Montreal

{این پایان‌نامه معرفی} نشریه‌هایی را که به سید افغانی می‌پردازد، نیز احتوا می‌کند.

8- جیمز داگلاس پیرسون James Douglas Pearson

Index Islamicus

1955-1906، لندن، چاپ W. Heffer در سال 1958

متمم اول 1956-1960 (لندن 1962) متمم دوم 1961-1965 (لندن 1965)

9- سرکیس، یوسف الیان

معجم المطبوعات العربية و المعربة، قاهره مطبعة سرکیس، 1928 م

ستون 706-707 دیده شود. لیست تشریحی در مورد سه اثر سید افغانی همراه با مختصر زندگی‌نامه موصوف که در آغاز {آن مقالات} آمده است.

II. آثار سید افغانی

الف- چاپ‌ناشده

10- * باب مایئول إلیه أمر المسلمین.

در مجموعه اسناد و مدارک، مورد 90 ص 10 به آن اشارت شده است.

نکاتی در مورد علل انحطاط مسلمانان که احتمالاً توسط سید افغانی ابراز گردیده است.

11 - * مکیده الشرقیین.

در مجموعه اسناد و مدارک، مورد 90 ص 23 به آن اشارت شده است.

یادداشت‌هایی است از کنفرانس جمعی از شرقیان که در دسامبر 1883 در لیورنو (Livorno) ایتالیا

صورت گرفته است. و ظاهراً سید جمال‌الدین، در آن اشتراک ورزیده است.

12- * مداخلات الإنکلیز فی مصر و نتائجها.

در مجموعه اسناد و مدارک، مورد 90 ص 23 به آن اشارت شده است.

13- * {نیشته} خلاصه‌ای به زبان عربی در باره تاریخ و سیاست افغانستان، از کتاب نگاشته شده توسط "جین لموین" (Jean Lamoine). در ص 23 مجموعه اسناد و مدارک به آن اشارت شده است.

14- * چندین مقاله کوتاه، نظرات و سخنان، به زبان‌های فارسی و عربی در موضوعات گوناگون مثل فلسفه، سیاست، دین و علوم که همه در مجموعه اسناد و مدارک، مورد 90 صفحات 10-23 به صورت پراکنده، این جا و آن جا و همچنان در ص 77 کتاب یادشده، به آن اشارت شده است. شایان یادآوری است که دو کتاب از داستان‌های انتقادی که به سید تقدیم شده است، در این جمع به نظر می‌رسد.

ب- چاپ شده

ا. کتاب‌ها و جزوه‌ها {رساله‌ها}

15- * دو نامه

تهران (بی تا) توسط خان بابا مُشار ذکر شده است. مورد 6

16- حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان

چاپ سنگی در حیدرآباد، دکن 1298 {ه ق} 1881 م

(در کتابشناسی حاضر {متن انگلیسی} معمولاً به عنوان "the Refutation" {ردیه} به آن اشارت شده است.

رساله یادشده بهترین اثر شناخته شده سید افغانی بوده و مجادله و مباحثه ایست بر ضد دهریان (ماتریالیستان) یا نیچریان هند. و ایشان همانا پیروان مکتب مدرنیسم به رهبری سر سید احمد خان بودند.

این رساله مبتنی بر نظریات یا دکتورین نیست، بلکه آن حمله ظریفی است بر ضد سید احمد خان به خاطر دفاع و همکاری‌هایش با انگلیس‌ها.

چاپ‌های دیگر به زبان فارسی:

17- * این رساله تحت عین همین عنوان در مطبعه سنگی در بمبئی¹ در سال 1298 ق/ 1881 م به چاپ رسیده است.

در مجموعه اسناد و مدارک مورد 90 ص 78 به آن اشارت شده است.

18- نیچریه یا ناتورالیزم، تبریز، دین و دانش (دهه 1950 م)، عطف به تذکر ناشر، این رساله عین همان رساله ایست که از روی چاپ سال 1881 م که در بمبئی چاپ شده است ..

19- * بدون عنوان

چاپ تهران، چاپخانه شرق سال 1303 ه ش

بنا به تذکر ناشر دین و دانش این چاپ، حاوی اشتباهات چاپی جدی و فراوانی است.

20- چاپ مجدد در اثر چهاردهی مورد 86، صفحات 23-63

ترجمه‌ها به زبان اردو:

21- حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان.

ترجمه مولوی سید عبدالغفار شهباز عظیم‌آبادی، چاپ سنگی در کلکته 1883 م. در ص 26 مجموعه اسناد و مدارک، مورد 90، به آن اشارت شده است.

22- نیچریت

ترجمه مولوی عبدالحنان. لاهور، کتبخانه آصفیه 1349 {ه ق}

23- * رد نیچریت (بدون ذکر نام مترجم)

¹ این جانب افتخار داشتم که نسخه چاپ سنگی بمبئی را به مناسبت یک صد و پنجاهمین سالگرد نخستین ورود سید جمال‌الدین افغانی به مصر، در سال 1436 هجری قمری (1395 ش 2016 م) در قاهره، با افزودن مقدمه‌ای در 30 صفحه، مجدداً به چاپ برسانم. فاضل

- لاهور، مطبعهء شعر و ادب. (پی تا)
- 24- در "مقالات جمال الدین افغانی" ترتیب و تدوین مبارزالدین رفعت، (مورد 105)
- ترجمه‌ها به زبان ترکی:
- 25- * یعقوب، افندی زاده، محمد منیر
نسخهء خطی در کتابخانهء دانشگاه استانبول، کلکسیون کاخ یلدیز
- 26- * عزیز آق پیناره
طبیعتچی لغی رد
- انقره، 1956م، به هردو نسخه، توسط پرکس اشارت شده است، مورد 493 صفحهء 265 شماره 13
- ترجمه‌ها به زبان عربی:
- 27- الرد علی الدهرین
ترجمه محمد عبده با همکاری عارف ابوتراب، بیروت 1886م
- 28- چاپ‌های متعدد دیگر تحت عنوان یادشده در سال‌های 1894، 1902، 1925، 1935، 1955، و 1960 در قاهره به چاپ رسیده است.
- 29- همان عنوان، توسط "دار الکرک" در دههء شصت قرن بیست با ویراستاری محمد ابوریه و مقدمه صلاح الدین سلجوقی، در قاهره² به چاپ رسیده است.
- 30- چاپ مجدد در الرملی، مورد 320 صفحات 181-232
- ترجمه به زبان فرانسوی:
- 31- رد ماتریالیزم (Refutation des Materialistes) ترجمهء امیل ماری گوی چون (Amelie Marie Goichon)
چاپ پاریس، پاول گیوتر Paul Geuther
در سلسله گوهرهای شرق، جلد یازدهم (Les Joyaux de l'Orient Series Vol. XI)
به اساس نسخهء اصلی به زبان عربی که در سال 1902م در قاهره به چاپ رسیده است. این چاپ در برگیرنده معرفی‌نامه ایست از Goichon در مورد بیوگرافی سید افغانی که آن را شیخ محمد عبده در نسخه عربی نگاشته است و همچنان در مورد پاسخ سید افغانی به لکچرانست رنان Ernest Renan در مورد اسلام و علم (L'Islamism et la science) هم اشارت صورت گرفته است.
- ترجمه به زبان انگلیسی:
- 32-
The Truth about the Neicheri Sect and Explanistion on the Neicheris (حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان) که از متن اصلی فارسی توسط نیکی. ر. کدی Nikki R. Keddie و حامد الگار³ ترجمه شده است. در مورد 497، صفحات 130-174 درج شده است.

² این جانب نیز افتخار آن را داشتم تا متن عربی «الرد علی الدهرین» را با ویرایش جدید و با درج همه پیشگفتارهایی که به زبان عربی در اواخر قرن 19 و نیمهء اول قرن بیست بر آن اثر نوشته شده است، دو بار تجدید چاپ کنم. چاپ دوم آن با تیراژ بالا توسط بنگاه انتشاراتی مشهور «دارالشروق الدولیة» در قاهره در سال 2018 م انجام یافت. فاضل³ دکتر حامد الگار که در 1940 م در بریتانیا در یک خانوادهء مسیحی تولد شد، در 19 سالگی به دین اسلام گروید. او در دانشگاه تهران زبان فارسی آموخته و از دانشگاه کیمبرج دکترای خود را اخذ کرده است. حامد الگار به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، انگلیسی و روسی تسلط کامل دارد. از او آثار زیادی به نشر رسیده و شماری از آثارش به زبان فارسی نیز ترجمه شده است که کتب‌های «نقشبندیة»، «دین و دولت در ایران» و «وهابیگری» از آثار مشهور اوست که به فارسی ترجمه و چاپ شده است. فاضل

33- خاطرات جمال‌الدین الأفغانی الحسینی، نبشته و تدوین محمد المخزومی، بیروت، المطبعة العلمية 1931م چاپ دوم، بیروت دار الفكر الحدیث 1965م، بخشی از این اثر توسط مرتضی مدرس چهاردهی ترجمه شده است که در مورد بعدی به آن اشارت صورت خواهد گرفت.

34- خاطرات سید جمال‌الدین افغانی

تبریز 1328 هـ ش

این نبشته در اقسام مختلف به زبان فارسی در مورد زیر نیز مجدداً به چاپ رسیده است:

35- گل‌های رنگارنگ

شماره 11 صفحات 127-13-، شماره 12 صفحات 46-52، شماره 13 صفحات 85-87، شماره 15 صفحات 52-57، شماره 16 صفحات 107-109، شماره 19 صفحات 93-98، شماره 20 صفحات 70-78، شماره 22 صفحات 46-54، شماره 23 صفحات 113-116، شماره‌های 27-28 صفحات 81-85، شماره 30 صفحات 121-122، شماره 31 صفحات 24-36 این همه در «فهرست مقالات فارسی» مورد نخست، شماره 3450 اشارت شده است.

کتاب خاطرات بر اساس مصاحبه با سید افغانی در سال‌های پایانی اقامت او در استانبول نگاشته شده است و این اثر منبع دست اول در شناخت و افکار سید افغانی به شمار می‌رود، اما به هر ترتیب بایست با احتیاط مورد کاربرد قرار گیرد.

به گفته المخزومی (نویسنده خاطرات) محتویات آن در میان سال‌های 1892-1897 م به پایان رسیده است، اما چاپ آن به خاطر فضای نامساعد سیاسی آن دوران، به تعویق افتاده بود.

36- القضاء والقدر و أصول العقائد الإسلامية و أمهات المسائل التوحیدیة

قاهره، مطبعة المنار (بی تا)

مقاله ایست در باره اختیار و تقدیر و سرنوشت در اسلام. در آغاز آن زندگینامه مختصر سید افغانی درج گردیده و در آن ادعا شده است که عامل مرگ سید جمال‌الدین، سلطان عبدالحمید دوم بوده است.

37- * رسالة في الرد على المسيحيين: [صوفیه؟] [1895؟]

درج شده توسط عبدالرشید ابراهیم (مورد 201)

گفته شده است که سید این اثر را به شیخ ابراهیم در استانبول سپرده است و اخیرالذکر آن را با خود به صوفیه برده و در آنجا به چاپ رسانده است.

38- * تشکیل جبهه اسلامی آزاد

تهران 1371 {ق}

درج شده توسط خان بابا مشار (مورد 6) به گفته مشار این مقاله به قلم سید افغانی نگاشته شده است.

39- تامة البیان فی تاریخ الأفغان

قاهره، مطبعة الموسوعة 1318 ق/1901م

شرح مختصری راجع به سرزمین، مردم و تاریخ افغانستان مجموعه اسناد و مدارک چاپ نشده (مورد 90) تصویر شماره 39 برای نمونه دستنویس متن عربی دیده شود.

برای ترجمه به زبان فارسی دیده شود:

40- خوگیانی {مولانا محمد امین}، مورد 304 صفحات 61-185

ترجمه به زبان اردو:

41- مولوی محمود علی خان

تاریخ افغانستان، لاهور شرکت نشر و چاپ صوفی 1342 {ق}

برای مرور و نقد چاپ متن عربی آن مورد بعدی دیده شود.
42- الهلال، جلد نهم، شماره 11، مارچ 1901 صفحات 343-344
43- الوحدة الإسلامية والوحدة والسيادة
قاهره 1938م

دو مقاله در مورد دین، همراه با زندگی‌نامهء مختصر سید افغانی توسط مصطفی عبدالرزاق با ویراستاری و مقدمهء عزت العطار و همچنان دیده شود مقالهء «الوحدة الإسلامية» چاپ شده توسط لجنة الشبان السورية (کمیتهء جوانان سوریه) که در سال 1933م در قاهره چاپ شده است.

2- مقالات، نامه‌ها و بررسی‌ها

44- An Afghan on the English (نظر) یک افغان در بارهء انگلیس‌ها)
مجلهء «النحلة» The Bee (زنبور عسل) جلد دوم، شماره 13 مورخ 15 دسمبر 1878م صفحات 206-207
مقاله به زبان انگلیسی است و قدسی زاده {مؤلف} آن را به زبان فرانسوی ترجمه کرده است (مورد 685)

مقالهء بالا فشرده ایست از مقالهء قابل ملاحظهء سید افغانی در بارهء انگلیس‌ها و افغان‌ها که توسط یک افغان افتخاراتش بازگو شده است.
مقالهء اصلی که در روزنامهء «مصر» به چاپ رسیده بود و این فشردهء آن از ترجمه‌ای گرفته شده است که در (The Homeward Mail) به چاپ رسیده بود.

45- أحوال فارس الحاضرة (اوضاع کنونی فارس {ایران})
ضیاء الخافقین، جلد اول، شمارهء اول 1892 م ص 8
نامه‌ای که به امضای «السید» به چاپ رسیده است و در آن نامه از فارس‌ها {ایرانیان} می‌خواهد تا حکومت ناصرالدین شاه {قاجار} را سرنگون کنند.
46- Les Anglais en Egypte انگلیس در مصر

مقاله ایست به زبان فرانسوی تحت عنوان (Les Anglais en Egypte) در روزنامهء (La Justice) {عدالت} به تاریخ 27 مارچ 1883م به چاپ رسیده است و این مقاله را {بانو} پاکدامن نیز در اثر خود در صفحات 208-212 آورده است (مورد 538)
فشردهء آن همچنان در جریدهء فرانسوی دیگر یعنی «Journal des Debets» به تاریخ 6 اپریل 1883 به چاپ رسیده است.

این نیشته در اصل نامه‌ای است که به سردبیر نشریه یادشده فرستاده شده است و در آن طرح‌های انگلیس در کشورهای اسلامی به ویژه در مصر محکوم گردیده است. قبل از درج نامه، زندگی‌نامهء سید توأم با ستایش درج شده است.

47- اسباب الحرب بمصر (عوامل جنگ در مصر)
در المنار، جلد پنجم (25 مارچ 1925م) صفحات 758-760 به چاپ رسیده است و این مقاله از جلد پنجم شماره 3 مجله النحلة اقتباس شده است.

شیخ رشید رضا استوار بر شواهد داخلی، این مقاله را به سید افغانی نسبت می‌دهد. در نیشتهء یادشده نویسنده تأکید می‌کند که دلیل واقعی اشغال مصر توسط بریتانیا، خنثا کردن تلاش‌های سلطان عبدالحمید در جهت متحد کردن مسلمانان تحت لوای خلافت عثمانی بود.

48- البایة (بابیگری)
در «دایرة المعارف» توسط بطرس البستانی در بیروت از طرف مطبعة المعارف، در جلد پنجم، صفحات 26-28 در سال 1884 م به چاپ رسیده است.

آن مقاله راجع به نهضت بابی‌ها است که به گفته ادوارد براون (E.G. Browne) بسیار خوشبینانه نیست. {ادوارد براون} به این مقاله در کتابش {A Traveller's Narrative Written to

ارائه داشته، اشارت کرده است. {کتاب یادشده} از طرف چاپخانه دانشگاه کیمبرج در سال 1891 به چاپ رسیده است. جلد دوم، صفحه 199.

ادوارد براون همچنان بخشی از این مقاله را، به زبان انگلیسی در ژورنال جامعه شاهی آسیایی (Jurnal of the Royal Asiatic Society) در سال 1889م در صفحات 942-943 ژورنال یادشده به چاپ رسانده است.

49- بلاد فارس

در ضیاء الخافقین جلد اول، شماره دوم در سال 1892م در صفحات 14-16 آن نشریه به چاپ رسیده است.

آن نامه {یا مقاله} با امضای «السید الحسینی» به چاپ رسیده است که سید افغانی در آن به اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران اظهار تأسف کرده است.

49 الف- * فلسفه شهادت حضرت سید الشهداء

اشاره شده توسط صفات الله اسدآبادی (مورد 92) ص 1

50- الفقه الاسلامی

ضیاء الخافقین جلد اول شماره سوم سال 1892م صفحه 30

نقد و بررسی خوشبینانه یک کتاب به زبان فرانسوی که توسط ساوس پاشا (Sawas Pasha) در مورد فقه اسلامی نگاشته شده است.

اصل مقاله به زبان فارسی نگاشته شده که می‌توان آن را در میان اوراق میرزا ملکم خان در کتابخانه ملی پاریس مشاهده کرد و تصویر این مقاله همچنان در مجموعه اسناد و مدارک چاپ نشده (مورد 90) صفحات 213-215 آمده است.

51- حقیقة الإنسان و حقیقة الوطن

روزنامه «مصر» جلد اول، شماره های 26، 27 و 28 سال 1878م

کینی (Kenny) نیز به آن اشارت نموده است (مورد 54) صفحه 27 و پینوشت شماره 43

این مقاله نیروهای محرک و انگیزه‌دهنده برای انسان را به بررسی می‌گیرد.

مقاله بالا به امضای «مظهر بن الوضّاح» به مثابه نام مستعار سید افغانی در آن دوران، به چاپ رسیده است.

52- الحجة البالغة

ضیاء الخافقین، جلد اول، شماره های 4 و 5، سال 1892م صفحات 50-52.

{اصل} این مقاله (نامه) با «کُهِف» و «قُسط» امضا شده و به گونه پنهان در ایران پخش گردیده است.

این نامه در حقیقت در سلسله همان مخالفت‌های جدی سید افغانی بر ضد رژیم ناصرالدین شاه {قاجار} است.

53- الحكومة الاستبدادية

روزنامه «مصر» جلد دوم، شماره 33 (22 صفر 1296 ق / 15 فروری 1879م)

این مقاله مجدداً در المنار در جلد سوم، شماره (4 نوامبر 1900م) صفحات 577-582 و (14

نوامبر 1900م) صفحات 601-607 به چاپ رسیده است.

ترجمه انگلیسی آن با یک مقدمه {و توضیح} نشر شده است که در مورد زیرین (54) به آن پرداخته می‌شود.

54- L.M. Kenny مقاله بالا تحت عنوان *Al-Afghani on Types of Despotic*

Government (دیدگاه افغانی در مورد انواع حکومت استبدادی) که از (مورد 53) آن را، ل. م. کینی

در جلد 86، شماره نخست ژورنال انجمن خاورشناسی امریکا (*Journal of American Oriental Society*) در شماره «جنوری- مارچ» سال 1966م صفحات 19-27 به چاپ رسانده است. این مقاله به فهرست عواملی می‌پردازد که چرا کشورهای شرقی برای نظام‌های جمهوری و مشروطیت آماده نیست. و استدلال می‌کند که بهترین نوع حکومتی که شرقیان در آرزوی آن اند یک حکومت روشنفکری دلسوز استبدادی است.

55- العلة الحقيقية لسعادة الإنسان

در جلد 23 (28 جنوری 1922م) صفحات 37-45 مجله المنار مجدداً به چاپ رسیده است. مقاله بالا دیباچه «البيان في الإنجليز والأفغان» است و آن مجموعه ایست از مقالات سید افغانی که نخستین بار در جریده «مصر» به چاپ رسیده و بعدها به شکل کتابی در اسکندریه (1878م) مورد (88) نشر شد، نیز ضمیمه گشت.

56- کتاب دایرة المعارف

در جلد دهم سال 1879م صفحات 306-308 «الجنان»⁴ به چاپ رسیده است.

مقاله بالا تشویق‌نامه ایست برای دایرة المعارف یا انسکلوپیدیای بطرس البستانی که به مناسبت چاپ و نشر آن توسط سید افغانی نگاشته است.

57- کتاب تذکار العالم الإسلامي

جریده ضیاء الخافقین، جلد اول، شماره‌های 4.5 سال 1892م صفحه 72 یادداشتی در ستایش کتاب *Souvenirs du monde musulman* (خاطرات جهان اسلام) به قلم Charles Mismar که در سال 1892م در پاریس به چاپ رسیده است.

نویسنده کتاب شخص فرانسوی است که سردبیری جریده «La Turquie» (ترکیه) را از سال 1867 تا 1871م در استانبول بر عهده داشت.⁵

58- کتابان سیاسیان (دونامه سیاسی)

المنار، جلد 10 (4 جنوری 1908م) صفحات 820-833

دونامه‌ای که به صورت بسیار جدی از اوضاع وخیم ایران خرده‌گیری می‌کند. نامه نخستین به مجتهد {مرجع} بزرگ شیعی مقیم سامراء (میرزای شیرازی-ف) و نامه دومی آن که دارای عنوان «بلاد فارس» است عنوان همه علمای ایران نگاشته شده است. این دونامه پیوست با تقریظ شیخ محمد رشید رضا به چاپ رسیده است.

59- {نامه در پیوند به هندوستان}

به تاریخ 24 اپریل 1883م در روزنامه (*L'Intransigeant*)⁶ و کدوری (*Kedourie*) آن را مجدداً در اثر خویش (مورد 502) در صفحات 70-74 و {بانو} پاکدامن (مورد 538) در صفحات 213-215 به چاپ رسانده است.

از نبشته بالا یک ترجمه به زبان عربی در جریده «البصیر» شماره 78 (3 می 1883م) به نظر آمده است.

⁴ «الجنان» همراه با «الجنة» و «الجنينة» و «نفیر سوریا» نام چهار روزنامه ادبی، فرهنگی و سیاسی ایست که توسط بطرس بستانی و فرزند رشیدش سلیم بستانی در نیمه دوم قرن نهم به نشر می‌رسید و نقش بارزی در نهضت علمی و آگاهی بخشی قرن نهم داشت. قابل یادآوری می‌داند که بطرس بستانی از دوستان سید جمال‌الدین افغانی بود و از نگاه مذهبی به فرقه «مارونی» مسیحیت ازتباط داشت. مترجم

⁵ سید جمال‌الدین مقاله بالا را به نام کاملش یعنی «جمال‌الدین الحسینی الأفغانی» امضا کرده است نویسنده را «علامه میسمر» خوانده و او را به لقب «موحد کامل» ستایش کرده است. فاضل

⁶ *L'Intransigeant* روزنامه فرانسوی بود که در سال 1880م در پاریس توسط Henri Rochefort تاسیس شده است. در اوایل جنگ جهانی دوم در سال 1940م از چاپ باز ماند.

مقالهء بالا هجومی است بر نقش {منفی} انگلیس در هندوستان.

60- **Le Mahdi** (المهدی)

به تاریخ های 8، 11 و 17 دسمبر 1883 م در روزنامهء (L'Intransigeant) {در پاریس} به چاپ رسیده است و «کدوری» مجدداً آن را در اثرش (مورد 502) صفحات 74-86 و «پاکدامن» در (مورد 538) صفحات 216-223 مجدداً چاپ کرده اند.

نیشته بالا سه مقاله ایست که سید افغانی دیدگاه و طرح خود را در مورد «مهدی» به مثابه رهبر سیاسی و نظامی ابراز داشته است.

61- * **منافع الوفاق و مضار الشقاق**

در شمارهء 77 جریدهء «البصیر» به تاریخ 26 اپریل 1883 م به چاپ رسیده و «کدوری» از آن در اثر خود (مورد 502) در پی نوشت صفحهء 130 به آن اشارت کرده است.

62- * **مسؤول اوضاع ایران کیست؟** (یک نامهء تاریخی از سید جمال الدین) مجلهء «محیط» سال دوم، شمارهء 11 صفحات 11-16

همچنان در «مورد 1» یعنی فهرست مقالات فارسی در شماره 3462 هم به آن اشارت رفته است.

63- * **Note à propos de la conférence de renan sur L'Islamisme et la science**

{یادداشت پیشنهادی کنفرانس رنان در بارهء اسلام گرایی و علم}

اصل مقالهء به زبان عربی در جریدهء «البصیر» شماره 78 (3 می 1883 م) به چاپ رسیده است و هما پاکدامن به آن در صفحهء 206 اثرش (مورد 538) اشاره کرده است.

64- * **The Progress of Sciences and Arts**

{پیشرفت علوم و هنرها {دانش و صنعت}}

سخنرانی جنجال برانگیز سید افغانی در دسمبر سال 1870 م در دارالفنون استانبول.

به گفتهء برکس (مورد 453) صفحهء 182 و پی نوشت 41، سید افغانی آن بیانیه را نخست به زبان فارسی نگاشته است و بعد توسط «تحسین» (مدیر دارالفنون) به ترکی ترجمه شده است و سید افغانی ترجمهء ترکی آن را قرائت کرده است.

متن کامل آن سخنرانی تقریباً نامعلوم است، اما اقتباساتی از آن مقاله توسط فوزی (مورد 170) ذکر شده است..

65. **رأی حکیم شرقی**، {مجلهء} المقتطف، جلد. 66، شماره 5 (می 1925 م)، صفحات 493-496

نامهء مورخ 25 دسامبر 1881 سید جمال الدین، از پاریس به سید حاج حسن مستان داغستانی، از ایرانیان مقیم اسکندریه. نامهء یادشده به زبان اصلی اش یعنی به زبان فارسی در {مجلهء} «آینده»، جلد دوم، شماره 5-6 (اسد و سنبله/ مرداد و شهریور 1306 هـ ش)، صص 395-401، به چاپ رسیده است. {سید} افغانی این نامه را در پاسخ نامهء داغستانی پیرامون وضعیت کنونی ایران (1881) نوشته است. در این نامه، سید افغانی در اعتراض به موقف علمای ایران، {عامل} وضعیت بیمار کشور را، مبهم بودن موقف ایشان می داند.. این نامه سند مهمی است از موقف روشن سید افغانی.

66. **The Reign of Terror in Persia** (نظام وحشت در فارس {ایران})

در جلد. 61 (فبروری 1892)، صص 238-248 ماهنامهء *The Contemporary Review*

(بررسی معاصر) نشر شده است.

نطق شدیدالحنی است برضد ناصرالدین شاه {قاجار} و دربار او که سید افغانی پس از اخراج از ایران. به درخواست ه. آر. هاویز Rev. H. R. Haweis به زبان فرانسوی در دربار ملکهء انگلیس ایراد کرده است، این نیشته همچنان با معرفی ستایشگرانه از سید افغانی توسط آقای Haweis نیز همراه می باشد.

67. **Réponse à Renan** (پاسخ به رنان)

در ژورنال «دیبا»، Des Débats در 18 می 1883 به چاپ رسیده است.

مقاله یاد شده همچنان توسط Goichon، (در مورد 31) نیز تذکر داده شده است. این نبشته، نظرات سید افغانی در مورد اسلام و علم را بازتاب می‌دهد که در واکنش به سخنرانی ارنست رنان گفته شده است. ترجمه‌های زیر از مقاله «اسلام و علم» نیز قابل یادآوری است: به زبان انگلیسی:

68. **Answer of Jamal ad-Din to Renan** (پاسخ جمال‌الدین به رنان)، در {کتاب بانو کدی}، (مورد 497)، صص 181-187.

به زبان آلمانی:

69. مقاله بالا تحت عنوان *Der Islam und die Wissenschaft... Kritik dieses ...Vortrages vom Afghanen Sheikh Djemmal Eddin*

در بازل {سوئیس}، در سال 1883. به چاپ رسیده است. به زبان اردو:

70. **علم اور اسلام**، ترجمه شده توسط احمد میان اختر جونگرهی در اعظم‌گر هندوستان، از طرف مطبوعه معارف، در سال 1934 م به چاپ رسیده است. به زبان ترکی:

71. به «کمال نامق»، (مورد 176) مراجعه کنید.

72- الشرق والشرقیون

در مجله «المنار»، جلد 25 (28 اکتوبر 1924). صص 535-539؛ جلد 25 (27 نوامبر 1924)، صص 593-598؛ و جلد 26 (23 اپریل 1925)، صص 44-45، چاپ شده است. این مقاله مجدداً از طرف ابونظاره زرقاء در هفته‌نامه «ابونظارة» جلد 7، شماره 2 (9 فبروری 1883). و همچنین در «البصیر»، شماره 67، (15 فبروری 1883). و شماره 68 (22 فبروری 1883) تجدید چاپ شده است.

نبشته یادشده بیانیه محکمی است در مورد راه‌های عقب‌ماندگی شرق. سید افغانی با تکیه بر نمونه‌هایی از تاریخ معاصر مسلمانان، «شرقی‌ها» را مورد سرزنش قرار می‌دهد و این بار را بر روی شانه‌های ایشان می‌گذارد.

{شیخ} محمد رشید رضا، در پی نوشتی می‌افزاید که هیچ کس بیشتر از خائنانی چون شریف حسین و پسرانش سزاوار سرزنش نیست. زیرا آنان از همکاری با هم‌کیشان عثمانی خود سر باز زدند و در پهلوی انگلیس قرار گرفتند.

73. السياسة الإنجلیزیه فی الممالک الشرقیة

نشر شده در «المنار»، جلد 25 (25 مارچ 1925)، صص 756-757. باز چاپ شده در النحلة (زنبور عسل)، جلد 5، شماره 3.

در مقاله بالا، استراتژی انگلیس از «فریب» و «وعده‌های میان‌تهی» در اشغال سرزمین‌های شرقی، با اشاره ویژه به تحولات سیاسی در مصر، شرح داده شده است. این مقاله را زمانی که سید افغانی در سال‌های 1882-1883 در لندن به سر می‌برد، نگاشته است.

74. * التقسیم اصل الفساد.

در شماره اول فبروری سال 1879 نشریه «النحلة» چاپ شده است. و توسط قدوری⁷، در (مورد 529)، بخش نخست، صص 52 ذکر شده است.

⁷ إلى قدوری Elie Kedourie مورخ و خاورشناس یهودی متولد 1926 م در بغداد و متوفای 1992 م در واشنگتن است. او متولد عراق بود، اما در محله یهودی نشین اورشلیم یابیت المقدس بزرگ شد، درس ابتدایی را در آنجا فرا گرفت، سپس به لندن آمد و تحصیلات خود را در آن ادامه داد و سرانجام دکترایش را از دانشگاه آکسفورد اخذ کرد، عنوان پایان‌نامه دکترایش «انگلستان و خاورمیانه» بود. از او آثار و مقالات زیادی به‌جا مانده است که یکی از مقاله‌هایش «افغانی و عبده» عنوان عنوان دارد. فاضل

{تقسیم مایه فساد است} مقاله‌ای است {به زبان عربی} منسوب به سید افغانی در آن، اختلافات مذهبی {میان مسلمانان} را تقبیح می‌کند.

75. تاریخ اجمالی ایران

در مورد 171 {بحث} فرصت الدوله ذکر شده است. صص 28-73.
{کتاب بالا} خلاصه‌ای از تاریخ ایران است که تألیف آن به سید افغانی نسبت داده شده است.
فرصت الدوله {شیرازی} {ادعا دارد که} آن را در مدت اقامت سید افغانی در بوشهر در سال 1886 از زبان او ثبت کرده است.

76. * La Trompette de Séraphin

ابو نظاره، آن را جلد 7، شماره 1 (جنوری 1883). به زبان عربی چاپ کرده است و پاکدامن نیز آن را نقل کرده است، مورد 538، ص. 205، دیده شود.

77. ظلامه الأمة و ضراعة الملة

ضیاء الخافقین، جلد 1، شماره 3 (1892)، صص 31-33.
{ظلامه الأمة و ضراعة الملة} نامه‌ای که مخفیانه در ایران توزیع شده و در پای آن «السید الحسینی» امضا کرده است. نویسنده در نامه یادشده، مردم را به شورش بر ضد دولت ناصرالدین شاه، تحریک می‌کند.

78. * ابو نظاره زرقا، جلد 1، شماره 14-15. به نقل از ابراهیم، عبده، مورد 546.
هر دو مقاله منسوب به سید افغانی است.

79. البصیر، شماره 66 (18 جنوری 1883). چاپ مجدد در {مجله} المنار، جلد 26 (23 اپریل 1925)، صص 45-47.

نامه‌ای است از سید افغانی به خلیل غانم سردبیر مجله «البصیر». سید در آن نامه از دولت عثمانی دفاع می‌کند و از خلیل غانم می‌خواهد که از حمله به آن خودداری ورزد. برای سایر مقالات احتمالی سید افغانی، به شماره‌های «البصیر» سال 1883 مراجعه کنید.

80. * حبل المتین، سال‌های 1855-1856.
احتمال دارد سید افغانی مقالاتی در نخستین⁸ سفرش به هند برای «حبل المتین» نوشته و در آن به چاپ رسیده باشد. و در آن مقالات سید خواستار وحدت میان مسلمانان شبه قاره هند گردیده است.

81. * مصر، 12 صفر و 5 جمادی الأولى، 1296 هـ ق. به نقل از ادیب اسحاق، مورد 206، ص. 118

82. * Moskovskiye Vedomosti، [جنوری 1890].

روزنامه ماسکوفسکی ویدوموستی Московские ведомости (روزنامه مسکو)، مقاله‌ای منسوب به سید افغانی را به چاپ می‌رساند که در آن نویسنده به امین‌السلطان، صدراعظم ایران حمله می‌کند. ترجمه انگلیسی آن در نامه ارسالی شماره 28، وولف {سفیر انگلیس در تهران} به سالیسبری

⁸ آقای قدسی‌زاده مؤلف این کتاب احتمال می‌دهد که سید جمال‌الدین در نخستین سفرش به هند یعنی در سال‌های 1855 و 1856 مقالاتی در «حبل المتین» چاپ کلکته هند به نشر رسانده باشد. اما این احتمال درست نمی‌باشد، زیرا «حبل المتین» در سال 1311 هجری قمری برابر با 1893 م به نشر آغاز کرده و در سال‌های 1855 و 1856 نشریه‌ای به این نام در هندوستان نبود. و احتمالاً سید جلال‌الدین کاشانی متوفای سال 1309 هجری خورشیدی، هنوز در آن سال‌ها از مادر تولد نشده بود، چه جایی که مقالات سید را در نشریه‌اش به چاپ برساند! وسید هم در هفده سالگی و هژده سالگی قرار داشت و مشغول فراگیری علم و دانش‌اندوزی. اما شکی در این وجود ندارد که سید جلال‌الدین کاشانی مدیر و مؤسس «حبل المتین» از مریدان سیاسی سید جمال‌الدین افغانی بود و احتمال دارد که به مشورت سید، دست به انتشار جریده حبل المتین زده باشد و نام حبل المتین هم یادآور نام «العروة الوثقی» یا همان جریده‌ای که سید در سال 1884 م در پاریس انتشار می‌داد. فاضل

{ وزیر خارجه انگلیس }، تهران، مورخ روز نخست فبروری 1890 پیوست شده است (دفتر ثبت عمومی ، F.O. 60/509).

83. * *Novoye Vremya* ، *Нóвое врéмя* ، نووی ورمیا ، 1 سپتامبر 1887. استناد شده در یادداشتی توسط A. S. Lethbridge (دفتر ثبت عمومی ، F.O. 60/594) ، مورد 148. در آن مقاله‌ای بر ضد انگلیس توسط سید افغانی نوشته شده است.

84. * قانون، شماره 4 (20 می 1890). نقل شده توسط {ادوارد} براون ، مورد 235 ، ص. 40 {مجله قانون} نامه‌ای را به چاپ می‌رساند که در آن سید افغانی به میرزا ملکم خان از حمایت روشنفکران ایرانی {در مبارزه} بر ضد ناصرالدین شاه {قاجار} اطمینان می‌دهد.

***

سید جمال الدین در سفر نخستین به ترکیه

بطرس البستانی، دوست سید افغانی

⁹ *Нóвое врéмя* (عصر جدید) نام روزنامه‌ای بود که در سن پترزبورگ به چاپ می‌رسید و از سال 1868 تا 1917 م نشرات آن ادامه داشت و در سال‌هایی که سید افغانی در مسکو و سن پترزبورگ به سر می‌برد، این روزنامه هفته‌ای پنج بار نشرات داشت.

د پانو شمیره: له 13 تر 17

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړیکه ټینگه کړئ maqalat@afghan-german.de یادونه: دلپکني د ليکنيزي بني پازوالي د ليکوال په غاړه ده ، هيله من يو خپله ليکنه له رالپرلو مخکي په خیر و لولئ

الرد على الدهريين

ألفها باللغة الفارسية: السيد جمال الدين الأفغاني
ترجمها إلى العربية: الشيخ محمد عبده
إعداد وتقديم: فضل الرحمن فاضل

رساله «الرد على الدهريين» چاپ سفارت افغانستان در قاهره، به مناسبت يك صد و
وپنجاهمين سالگرد نخستين حضور سيد به مصر، (۱۲۸۶-۱۴۳۶ هـ.ق)

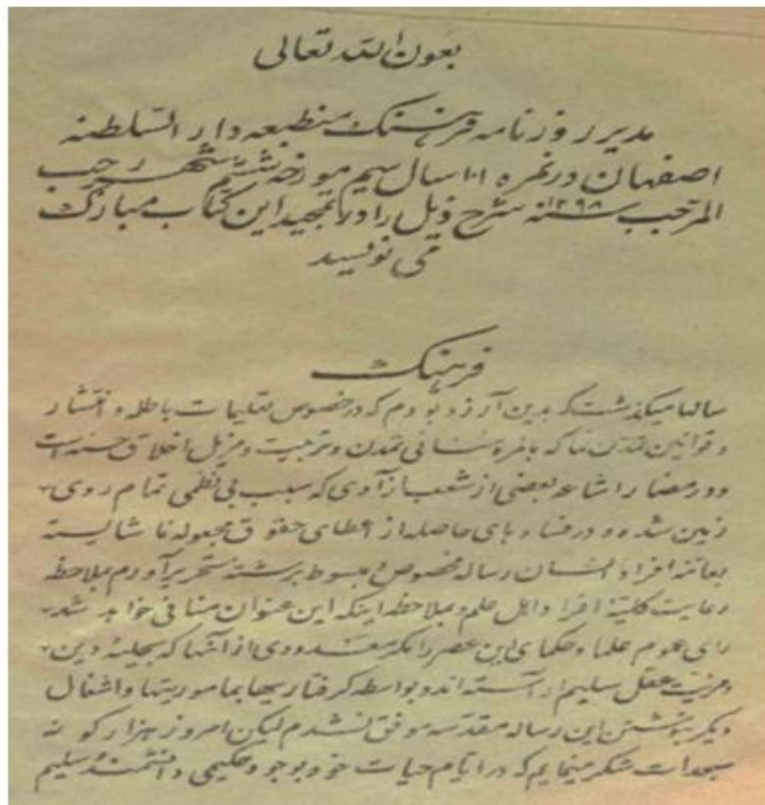

تتمة البيان في تاريخ الافغان. قاهره ۱۹۰۱ م

د پانو شميره: له 15 تر 17

افغان جرمن آنلاين په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړيکه ټينگه کړئ maqalat@afghan-german.de يادونه: دليکنيزي د ليکوالي د ليکوال په غاړه ده ، هيله من يو خپله ليکنه له راپرلو مخکي په خير و لولئ

صفحه اول نسخه «نیچریه» چاپ شده در «بمبئی» ۱۳۰۰ هـ ق

جریده حبل المتین چاپ هندوستان

آرشیف نگارنده: فضل الرحمن فاضل